

Використання засобів арт-терапії в процесі підвищення рівня професійної компетентності науково-педагогічних та педагогічних працівників (з досвіду роботи Оксани Молчанової) // Розвиток професійної компетентності педагогічних працівників в умовах неперервної освіти : Науково-методичний вісник № 55. – Кропивницький : КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», 2019. – С. 52-59.

**ВИКОРИСТАННЯ ЗАСОБІВ АРТ-ТЕРАПІЇ В ПРОЦЕСІ ПІДВИЩЕННЯ
РІВНЯ ПРОФЕСІЙНОЇ КОМПЕТЕНТНОСТІ НАУКОВО-
ПЕДАГОГІЧНИХ ТА ПЕДАГОГІЧНИХ ПРАЦІВНИКІВ
(З ДОСВІДУ РОБОТИ ОКСАНИ МОЛЧАНОВОЇ)**

Жосан О.Е.,

завідувач кафедри педагогіки, психології і корекційної освіти комунального закладу «Кіровоградський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти імені Василя Сухомлинського», кандидат педагогічних наук

Проблема розвитку професійної компетентності педагога набуває все більшої актуальності у зв'язку з процесом реформування освіти. Одним із важливих шляхів розв'язання цієї проблеми, на думку Оксани Миколаївни Молчанової, кандидата психологічних наук, старшого викладача кафедри педагогіки, психології і корекційної освіти КЗ «КОІППО імені Василя Сухомлинського», є системне застосування засобів арт-терапії. Зазначене утворення забезпечує оптимальне здійснення педагогом своєї діяльності та лежить в основі потреби самопізнання й самозмінювання, сприйняття учня (студента) як провідної цінності своєї праці та пошуку засобів удосконалення своєї діяльності.

Арт-терапія, яка звертається до глибинних шарів несвідомого, задіює процеси пошуку шляхів вирішення внутрішніх конфліктів особистості, формує активну життєву позицію, віру у свої сили, автономність і особисті межі, виступає досить ефективним методом для розвитку психологічної компетентності педагогічних працівників.

Арт-терапія як метод творчого самовираження є продуктивним напрямком роботи для вирішення проблем особистості. О. Вознесенська,

М. Сидоркіна відзначили, що саме через творчість можливе відновлення власних ресурсів, упевненості, налагодження контактів з іншими, подолання психічних травм [1]. Спеціалісти, які використовували методи творчого самовираження, зазначали, що в будь-якій людині закладена здатність до передачі своїх внутрішніх станів у візуальній формі, а основним механізмом цього процесу є проекція. Будь-який зображувальний продукт – відображення індивідуально-психологічних якостей автора, його світовідчуття, характеру, самооцінки. Взаємодіючи з художніми матеріалами людина відкриває індивідуальність та унікальність власного внутрішнього світу [2].

Одним із провідних засобів зазначеного методу є малювання, зображення в будь-якому жанрі на будь-якій поверхні будь-якими художніми техніками та засобами, яке є творчим продуктом суб'єкта, проекцією змістів його внутрішнього світу, посередником у комунікації, показником його свідомих чи неусвідомлених потреб, комплексів, переживань, мотивів. Пріоритетними формальними складовими малювання дослідники (Р. Хайкін, М. Бурно, К. Маховер, Г. Ферс та ін.) вважають лінію, форму, колір, особливості оформлення, композиції, перспективи, пропорцій, штриха, формально-стильові особливості зображення, частота застосування певних параметрів тощо. І хоча малюнки не мають наукової однозначності, вони інформативні, високогуманні та коректні [1].

Як зазначала Л. Лебедева, малюнки розділяють на дві групи: спонтанні та малюнки-експромти. Спонтанні малюнки (або «мимовільні» чи «кінетичні») виконуються за власною ініціативою, а не відповідно до інструкції чи прохання. До таких же малюнків вчена відносить так звані «почеркушки», коли людина, яка зайнята певною справою чи думками, машинально виконує на аркуші паперу ті чи інші зображення, навіть не помічаючи цього. Малюнки-експромти (або «вільні» чи «тематичні») виконуються на прохання, але без підготовки, в ситуації «тут і тепер» на вільну чи задану тему [3].

Арт-терапевтичні малюнки можна виконувати як в індивідуальній так і груповій формах. О. Копитін, спираючись на дослідження М. Лібманна,

відзначав високу ефективність групових форм арт-терапевтичної роботи. Групове малювання дозволяє розвивати цінні соціальні навички, пов'язані з наданням взаємної підтримки членами групи, сприяє вирішенню загальних проблем, дають можливість спостерігати результати своїх дій та їх вплив на оточуючих, підвищують самооцінку та ведуть до закріплення особистої ідентичності, розвивають навички прийняття рішень [1].

У роботі з педагогами, на думку О. Молчанової, ефективними є наступні форми групової роботи: спільне малювання (всі учасники групи малюють на одному аркуші). Така форма роботи дозволяє формувати діалог, працювати з конфліктними ситуаціями, рівнями взаємодії в групі, соціальними стереотипами, ролями; доповнювальне малювання (аркуш передається по колу, кожен учасник вносить свій елемент у малюнок). Малюнок по-колу на будь-яку або задану тему дозволяє визначити групову динаміку, систему взаєностосунків та стилів поведінки в навчальній групі; розмовне малювання (члени групи спілкуються між собою за допомогою барв, ліній і образів відтворених на малюнку) як спосіб розвитку вміння альтернативної комунікації.

Теми малюнків обираються залежно від обставин та групи й можуть бути пов'язані з дослідженням системи стосунків та образу «Я»; «загальні», які дозволяють досліджувати широке коло проблем та переживань учасників групи; теми, які мають особливу значущість для учасників малювання.

Малюнок, на думку Г. Ферса, дозволяє прослідкувати «мандрівку душі» та визначити її стан в момент створення малюнка. Основний зміст малювання, підкреслив автор, полягає у чіткому формулюванні питань стосовно того, що повідомляє малюнок [2]. Головне правило використання малюнкових методик – інтерпретувати малюнок може тільки автор (автори, якщо це групова робота). Всі інші учасники, в тому числі і тренер (ведучий, арт-терапевт) можуть задавати йому (їй) питання, ділитися своїми спостереженнями, думками, станами, переживаннями, які виникають в них у зв'язку з презентованою роботою, використовуючи «Я-висловлювання» («Коли я дивлюсь на цей

малюнок, то відчуваю...», «Цей малюнок викликає у мене почуття...» тощо). Тобто, тільки автори можуть розповісти, що вони хотіли донести своїм малюнком.

Молчанова О.М. вважає, що з метою розвитку професійної компетентності педагога варто застосовувати малюнки в таких методах роботи: діалог, робота з конфліктними ситуаціями, рівнями взаємодії в групі, соціальними стереотипами, ролями. Можливі такі теми: «Триптих»: «Я – який є», «Я очима інших» (або «Я як студент-вчитель», «Я як вчитель очима інших», «Я як вчитель, яким я хочу бути» та ін.); малюнки на теми: «Я в групі», «Я в команді (організації)», «Моя група», «Моя організація»; «Я-педагог (або будь-яка інша професія)», «Моя професія», «Я в професії»; портрет (загальний або кожного учасника); діалог з малюнками («Я хочу тобі сказати», «Я боюсь», «Я мрію»); асоціативне малювання та ін.

Цікавим напрямом спонтанного терапевтичного малювання є каракулі, які мають високий діагностичний потенціал, розглядаються як індикатор самопізнання та соціальної зрілості особистості, що передається структурою довільних ліній. Малюючи каракулі, люди, на думку Л. Лебедевої, створюють не образ чи картинку, а висловлюють свої почуття та відчуття; вони ефективні під час встановлення комунікативного контакту [2].

В арт-терапії використовується велика кількість матеріалів, що особливо актуально для малювання. Кожен матеріал має «свій характер» та свій «опір», тому, саме їх властивості визначають способи використання і призначення. Використання контрольованих матеріалів дозволяє навчитися керувати своїми емоціями, переживаннями, страхами. Вибір того чи іншого матеріалу може бути діагностичним критерієм [1].

Для малювання бажано використовувати: акварель (можна звичайну, шкільну, не художню, яка звична для учасників та дешевша), пастель (бажано масляну, а не суху художню, яка забруднює руки учасників та може створити непотрібні динамічні ефекти), гуаш (для роботи можна використовувати прості набори, які продаються в звичайних магазинах канцтоварів). Так як більшість

учасників малювати не вміють, то для них не є важливим якість кісточки та паперу. Але папір бажано мати різних форматів: як А4 так і А3 для великих малюнків. Його розмір залежить від особливостей завдання.

Зміст кожного з художніх матеріалів Молчанова О.М., погоджуючись з іншими дослідниками (О.Вознесенська, Л.Мова, В.Назаревич, Л.Галіцина та ін.), характеризує наступним чином. Акварель погано тримає форму, все розпливчасте, неясне, легко змінюється, тому цей вид матеріалів можуть обирати учасники, які не зовсім чітко уявляють, про що хочуть розповісти. Малюнок в акварельному виконанні легко змінити, переробити. Гуаш – чітко, ясно, зрозуміло, все має свої кордони. Автор, який обирає цей матеріал добре розуміє що він хоче сказати, в нього чіткі та зрозумілі принципи. Свою позицію чи поведінку він може змінити, але для цього потрібно почекати, потрібен час. Пастель – самий практичний та зручний матеріал для роботи (не потрібні кісточки, стакани з водою). Він символізує собою те, що в світі так багато напівтонів, фарб, відтінків.

Технологія реалізації арт-терапевтичної процедури містить три етапи: підготовчий етап (знайомство учасників та їх підготовку до роботи, створення атмосфери довіри та безпеки); етап реалізації (розкриття теми та її розробка за допомогою зображувальних засобів); етап обговорення та отримання «сухих залишків» (розповідь учасників про свою роботу чи коментарі до неї, розкриття своїх почуттів, асоціацій, думок, пов'язаних з зображуваним продуктом та його змістом).

Малювання, як провідний метод процесу творчого самовираження, здійснює вплив на когнітивну, мотиваційно-ціннісну й емоційну сфери особистості та актуалізує стани емоційної чуйності, сприяє становленню ефективних поведінкових моделей соціальної самореалізації та гармонізації психоемоційного стану.

Молчанова О.М. користується в освітньому процесі – певною мірою на лекціях, але переважно – на практичних заняттях і тренінгах також й іншими

методами арт-терапії: танцювально-руховим, казкотерапією, фототерапією, бібліотерапією, лялько терапією, ігротерапією тощо.

Танцювально-рухова терапія – метод, що використовує як інструмент виразний рух і танець. Основним принципом танцювальної терапії є зв'язок між рухом та емоцією, відбувається включення тіла до процесу терапії. Рух дає енергію, дозволяє вийти за межі повсякденного сприйняття, урівноважує, зцілює, породжує психічну енергію, необхідну у всіх життєвих ситуаціях. Рух одночасно впливає на внутрішній стан людини і піддається впливу цих станів; через рух відбувається проживання, відпускання, трансформація. Особливо ефективна танцювальна терапія як засіб внутрішньої гармонізації, імпровізації, зняття різноманітних тілесних і психологічних блоків.

Звісно, для даного виду арт-терапії потрібні додаткові умови, тому під час своїх занять Оксана Миколаївна використовує найчастіше *евритмію* (усвідомлений рух), яка дає можливість розвивати навички ритмічного руху між учасниками заняття, що покращує не тільки їх психічний стан, а й навички взаємодії, спілкування та групової роботи загалом.

Фототерапія – це система використання фотозображень з метою надання необхідної інформації психологічного змісту. Вибір та споглядання позитивних фотоспогадів забезпечує особистість необхідним засобом достатньо швидкої гармонізації емоційного регулювання при актуалізованій потребі отримати збалансовані емоції; система вибору фотоспогадів забезпечує можливість символічного повернення в ресурсний стан; можливість символічного вдосконалення фотоспогада формує розуміння тенденцій для стабілізації емоційних проявів. На її думку, спогади, які підкріплюються позитивною формою реагування, виступають як певний психофізіологічний механізм позитивної саморегуляції за допомогою фотозображення.

Дієвим арт-терапевтичним методом роботи є також *лялькотерапія*. Лялька так ж давня, як і людина, вона поєднує в собі виховне і сакрально-символічне значення. Витоки лялькотерапії можна знайти в психодрамі Якоба Леві Морено. Існують різні техніки використання лялькотерапії, але всі вони

спрямовані на допомогу у проживанні негативних почуттів, виході зі стресових станів, зміцненні психічного здоров'я, поліпшенні соціальної адаптації, розвиток самосвідомості, вирішення конфліктів в умовах колективної (індивідуальної) творчої діяльності.

Казкотерапія як різновид бібліотерапії, що в останні роки виокремилася в самостійний напрямок, заснована на використанні казки як архетипічної метафори. Робота з психологічними проблемами під час застосування казкотерапії спирається на цінності людини й особистісний потенціал. Головною метою такої роботи є: усвідомлення своїх потенціалів, можливостей і цінностей свого життя; розуміння причинно-наслідкових зв'язків подій і вчинків; пізнання різних стилів світогляду; усвідомлення творчих взаємодій з оточуючим світом; внутрішнє відчуття сили і гармонії.

Ігротерапія. У роботі з дорослими гра використовується у груповій психотерапії і соціально-психологічних тренінгах у виді спеціальних вправ, завдань на невербальну комунікацію, розігрування різних ситуацій тощо. Гра сприяє створенню близьких стосунків між учасниками групи, знімає напругу, тривогу, страх перед оточуючими, підвищує самооцінку, дозволяє перевірити себе в різних ситуаціях спілкування, знімаючи небезпеку соціально-значимих наслідків.

Висновки. Арт-терапія є ефективним інструментом для розвитку професійної компетентності педагога. Організація процесу конструктивного поєднання педагогів із мистецтвом та творчою діяльністю сприяє самовизначенню особистості, розвитку здатності до рефлексії, активізацію особистісного і творчого саморозвитку.

Досвід роботи Молчанової О.М. відповідає сучасним тенденціям розвитку освіти, державній і регіональній освітній політиці, зокрема, концепції розвитку загальної середньої освіти «Нова українська школа», Закону України «Про освіту»; має спрямованість на вдосконалення освітнього процесу в закладі післядипломної педагогічної освіти та певною мірою – навчально-виховного процесу в загальноосвітній школі.

Використання засобів арт-терапії забезпечує особистісно орієнтовану модель навчання, сприяє розвитку позитивної мотивації до пізнавальної діяльності, потребі в самопізнанні, самореалізації та самовдосконаленні, що є важливими аспектами професійної компетентності педагога.

Творча новизна досвіду полягає в комбінуванні вже відомих методик та апробації нових форм, методів, способів педагогічної діяльності в умовах закладу післядипломної педагогічної освіти на засадах принципів андрагогіки; у впровадженні викладачем елементів сучасних технологій навчання на курсах підвищення кваліфікації та в міжкурсовий період, створенні сприятливого освітнього середовища в умовах розвитку життєтворчості педагогічних працівників.

Провідні ідеї досвіду:

- створення оптимальної системи науково-методичного забезпечення впровадження засобів арт-терапії в освітній процес закладу післядипломної педагогічної освіти;
- оновлення форм і методів розвитку професійної компетентності педагогів;
- створення нових підходів до розвитку життєтворчості педагогічних працівників в умовах реформування системи освіти;
- створення нових педагогічних технологій;
- зростання впливу післядипломної освіти на підвищення професійної компетентності педагогів.

Раціональність досвіду. Інноваційні підходи до організації навчального процесу в закладах післядипломної педагогічної освіти – необхідна умова забезпечення якісного навчання педагогів. Арт-терапія – новітній й водночас потужний метод зцілення й розвитку особистості за допомогою величезних ресурсів різних видів творчості та мистецтва. Технології арт-терапії ґрунтуються на феномені зцілювальних можливостей мистецтва, що застосовуються крім освітнього, ще й в медичному та соціальному просторах.

На сучасному етапі розвитку методу має місце некоректне застосування

різних понять галузі арт-терапії психологами та педагогами, що спотворює метод, нівелює його силу і наукову обґрунтованість, руйнує професійні стандарти, перетворює арт-терапію на шоу і розваги. Тому назріла необхідність опредметнення та розповсюдження арт-терапевтичних знань в освітньому просторі, сприяння актуалізації знань у зазначеній сфері педагогічних працівників та виправлення методологічних помилок.

Крім того арт-терапія, в якій активно застосовується процес творчого самовираження особистості, дає широкі можливості для розвитку життєтворчості педагогів, сприяє корекції їх поведінкових і комунікативних проявів, досягненню більш високого рівня якості життя та розвитку їх потенціалу.

За темою і змістом досвід носить комплексний характер, оскільки передбачає конструктивні поєднання, інтеграцію елементів сучасних педагогічних технологій та методик, спрямованих на розвиток творчої особистості. Це дозволяє викладачам творчо інтерпретувати різні підходи до організації освітнього процесу. *За характером діяльності* досвід є раціоналізаторським. *Стабільність досвіду* проявляється у розвитку професійної компетентності педагога; сприянні розвитку всебічно розвиненої особистості, здатної до професійного саморозвитку протягом життя.

Результативність досвіду. Оптимальна організація використання засобів арт-терапії в освітньому процесі є запорукою успішного вирішення завдань післядипломної педагогічної освіти, пов'язаних із розвитком таких компонентів професійної компетентності педагога, як психолого-педагогічна, комунікативна, емоційна та соціальна компетентності. Висока результативність використання засобів арт-терапії підтверджується відповідними діагностичними матеріалами: результатами анкетування та усного опитування педагогічних працівників – слухачів курсів підвищення кваліфікації практичних психологів, учителів музичного мистецтва, учителів закладів загальної середньої освіти, які навчають учнів з особливими освітніми потребами, вихователів закладів дошкільної освіти, а також науково-

педагогічних працівників – учасників науково-методичних конференцій і науково-практичних семінарів з проблем арт-терапії та арт-педагогіки.

Література та джерела

1. Вознесенська О.Л. Арт-терапія у подоланні психічної травми: практичний посібник / Олена Вознесенська, Марина Сидоркіна. – К. : Золоті ворота, 2015. – 148 с.

2. Енциклопедичний словник з арт-терапії / О.Л.Вознесенська, О.М.Скнар, О.А.Бреусенко-Кузнєцов, О.О.Деркач, Л.В.Мова та ін.; [за заг. Наук. ред. О.Л.Вознесенської, О.М.Скнар]. – К. : Видавець ФОП Назаренко Т.В., 2017. – 312 с.

3. Лебедева Л.Д. Энциклопедия признаков и интерпретаций в проективном рисовании и арт-терапии. / Л.Д.Лебедева, Ю.В.Никанорова, Н.А.Тараканова // СПб. : Речь, 2006. – 336 с.

4. Молчанова О.М. Психологічні аспекти застосування методів арт-терапії для творчого самовизначення вчителів / О.М. Молчанова // Наукова спадщина Василя Сухомлинського у контексті розвитку освіти особистості впродовж життя: зб. матер. Всеукр. науково-метод. конференції, присвяченої 98-річчю від дня народження В.Сухомлинського, 28-29.09.2016 / уклад. О.Е.Жосан. – Кропивницький : Ексклюзив-систем, 2016. – С. 266-273.

5. Молчанова О.М. Розвиток ключової професійної компетентності вчителів через творче самовираження / О.М. Молчанова // Сучасна післядипломна освіта: традиції та інновації: збірник тез VI Міжнародної науково-практичної конференції, 29 листопада 2016 року. – С. 74-82.

6. Молчанова О.М. Використання арт-терапевтичної методики «Річка мого життя» для розвитку соціальних навичок / О.М. Молчанова // Простір арт-терапії: можливості інтеграції: матеріали XVI Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції (м. Київ, 23-25 лютого 2017 р.) / [за наук. ред. А.П.Чуприкова, Л.А.Найдьонові, О.Л.Вознесенської, О.М.Скнар]. – К. : Золоті ворота, 2017. – С. 65-68.

7. Молчанова О.М. Застосування малюнкових арт-терапевтичних методик для професійного самовизначення студентів. / О.М.Молчанова // Науковий вісник Льотної академії. Серія: Педагогічні науки : збірник наукових праць / редкол.: Т.С.Плачинда (голов. ред.) та ін.]. – Кропивницький : КЛАН АУ, 2017. – Вип. 1. – С. 111-116.

8. Молчанова О.М. Розвиток емоційної компетентності педагога засобами арт-терапії / О.М.Молчанова // Психологічна культура вчителя в контексті викликів сучасності: збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю (м. Тернопіль, 5-6 квітня 2017 р.). / укладачі: В.Є. Кавецький, А.В. Вихрущ, О.Я. Жизномірська, Т.Г. Дідух. – Тернопіль: Вектор, 2017. – С. 56-62.

9. Молчанова О.М. Малювання геометричних форм як спосіб вираження актуального стану особистості / О.М.Молчанова // Простір арт-терапії. Збірник наукових праць. 2017. – Випуск № 2 (22). – С. 32-42.

10. Молчанова О.М. Ігрова діяльність учня як спосіб подолання наслідків психічної травми / О.М.Молчанова // Посттравматичний стресовий розлад: дорослі, діти і родини в умовах війни : матер. Міжнар. міждисципл. асамблеї «Посттравматичний стрес: дорослі, діти та родини в ситуації війни» 8-10 грудня 2017 року. – К., 2018. – Т. 1. – С. 404-417.

11. Молчанова О.М. Використання групових малюнків для розвитку ефективної групової комунікації педагогів на курсах підвищення кваліфікації / О.М.Молчанова // Матеріали XVII Міжнародної міждисциплінарної науково-практичної конференції «Простір арт-терапії: творча інтеграція та трансформація в епоху плинного модерну» (м. Львів, 16-18 лютого 2018 р.) / [за наук. ред. А.П.Чуприкова, Л.А.Нойдьонової, О.Л.Вознесенської, О.М.Скнар]. – К.: Золоті ворота, 2018. – С. 66-71.

12. Молчанова О.М. Використання групових малюнків «Каракулі» в тематично-орієнтованій групі педагогів / О.М.Молчанова // Матер. Всеукр. науково-практ. інтернет-семінару «Арт-терапія в освітньому процесі: інноваційні підходи» (12-16 березня 2018 року, м. Кропивницький)

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ppko-koippo.edukit.kr.ua/konferencii_konkursi/naukovo-praktichnij_seminar.

13. Молчанова О.М. Використання ляльки в процесі реабілітації дітей з особливими потребами / О.М.Молчанова // Діалогічна взаємодія у процесі надання психологічної допомоги / ред. та упор. І.М.Сергієнко, І.С.Дударенко. Матеріали V Всеукр. науково-практ. круглого столу (4-5 квітня 2018 року, м. Черкаси). – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б.Хмельницького, 2018. – Част. I. – С. 139-146.

14. Молчанова О.М. Інтернет-семінар як технологія медіаосвіти педагогічних працівників / О.М. Молчанова // Медіаторчість в сучасних українських реаліях: протистояння медіа травм: матер. науково-практичного семінару (м. Київ, 19.06.2018) / під ред. Ю.С. Чаплінської [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://mediaosvita.org.ua/book/mediatvorchist-v...nnya-mediatravmi/>.

15. Молчанова О.М. Роль ігрової діяльності в процесі забезпечення компетентнісного підходу в освіті / О.М.Молчанова // Педагогічний вісник. – 2018. – № 1-2. – С. 112-118.

16. Молчанова О.М. Використання групових арт-терапевтичних форм роботи у подоланні наслідків психотравми особистості // Простір арт-терапії: [зб. наук. праць] / редкол.: Лушин В.П., Чуприков А.П. та ін. – К. : Золоті ворота, 2018. – С. 86-94.

17. Молчанова О.М. Особливості застосування арт-терапії в роботі з батьками дітей з особливими потребами / О.М. Молчанова // Простір арт-терапії : [зб. наук. праць] / редкол.: Лушин В.П., Чуприков А.П. та ін. – К. : Золоті ворота, 2018. – С. 59-66 .

18. Молчанова О.М. Арт-терапія як сучасний напрям розвитку особистості / О.М.Молчанова // Методологічні проблеми психології особистості : зб. матер. Міжнар. науково-практ. конфер., присвяченої пам'яті Н.О.Головань, м. Кропивницький, 24-25 січня 2019 р. / за заг. ред. Гейко Є.В.,

Міненко О.О., Радул І.Г. – Кропивницький : Ексклюзив-Систем, 2019. – С. 100-104.

19. Молчанова О.М. Колір як символічне відображення світосприйняття особистості / О.М.Молчанова // Простір арт-терапії: мінливість і стабільність – пошуки балансу : матер. XVI Міжнар. міждисципл. науково-практ. конфер. (м. Харків, 15-17 лютого 2019 р.) / [за наук. ред. А.П.Чуприкова, Л.А.Найдьонової, О.Л.Вознесенської, О.М.Скнар]. – Харків : СПД ФО Степанов В.В., 2019. – С. 51-56.